УДК 930.2:725.963(477-25)

Олена Дацюк,
завідувачка науково-дослідного
відділу «Історія фортифікації»
Національного історико-архітектурного
музею «Київська фортеця»

КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ НА КАРТАХ ТА ПЛАНАХ КІНЦЯ XIX-XX СТ.

Стаття присвячена дослідженню позначення укріплень Київської фортеці на топографічних та туристичних картах, планах, схемах Києва від 1897 р. до 1991 р., та причини її відсутності на певних картах імперського та радянського періодів.

Ключові слова: *Київська фортеця, карта, картографія, план, путівник.*

Проблематика дослідження викликана питанням відсутності на деяких топографічних та туристичних картах, планах та схемах міста протягом XX століття Київської фортеці попри те, що в цей час вона вже втратила своє оборонне значення. Та навіть після того, як оборонні споруди отримали статус пам'яток містобудування й архітектури їх також позначали не на всіх картах.

Для написання статті був опрацьований науковий матеріал який характеризує розвиток Києва XIX та XX ст. – картографічні видання, що зберігаються в картографічному фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Проаналізовано книжкові видання відомих дослідників та фахівців з історії Києва Ф. Ернста, К. Широцького, М. Кальницького, С. Вакулишина, С. Петрова та інших. Також опрацьовано збірники наукових праць Київського національного університету Т. Г. Шевченка «Часопис картографії», «Історико-географічні дослідження в Україні» інституту історії України Національної академії наук України.

Статей які розглядають питання позначення укріплень Київської фортеці на мапах та планах Києва XX століття не виявлено, знайдено лише публікації Р. Сосса в яких викладена історія картографування в Україні.

Протягом XIX ст. Київська фортеця також позначалась не на всіх картах. На плані околиць міста Києва за 1842 р. складеним головним штабом чинної армії на місці новозбудованих укріплень лише білі плями, а показані тільки укріплення старого міста та ретраншемент. А на мапі за 1843 р. генерального штабу полковника фон-Руге, військово-топографічного депо, зображено укріплення двох фортець. Наступний план м. Києва 1846 р. також з білими плямами на місці нових укріплень. План м. Києва 1860 р. без укріплень, біла пляма з контурами та двома люнетами – Цитадель, на місці Звіринецького укріплення знову біля пляма. План околиць м. Києва складений топографами при військовому штабі Київського військового округу за 1865 р. – без укріплень.

Відсутність зображення київської твердині можна пояснити тим, що вона мала величезне значення для оборони країни і тому ця інформація була секретною.

В 1886 р. фортеця отримала статус 3-го класу, але вже в 1879 р. Київ був поділений на 8 поліційних дільниць, однією з яких була Печерська дільниця з усіма укріпленнями Нової фортеці. На плані Києва 1886 р. приватного картографічного видавництва І. Ільїна показані всі 8 дільниць міста, на Печерській частині зображена будівля Військового госпіталю та Північна напівбашта в якій розміщувалась Фельдшерська школа. Залишки Звіринецького укріплення відсутні, на його території позначений лише пороховий льох. З Васильківського укріплення накреслені лише башти № 2 та № 3. З окремо розміщених оборонних споруд – Казарма кантоністів (Юнкерське училище). На місцевості де мав би бути Лисогірський форт позначений хутір Лиса гора. Хоча в довіднику виданого ще до зміни статусу фортеці в 1882 р. типографією І. та О. Давиденко можна дізнатись адреси оборонних споруд. По вулиці Московській знаходились: казарма юнкерського училища № 37, Миколаївські ворота № 2, Арсенальні майстерні № 4, Башта № 6 – № 6, Жандармські казарми № 39, № 40, артилерійський двір № 48. Вулиця Рибальська: Башта № 5 – № 5. Німецька вулиця: Башта № 4 – № 31, Башта № 2 – № 2, Редут № 1 – № 1. Арсенальний провулок: Башта Прозорівського (Башта № 3) – № 1, Військовий госпіталь та Косий капонір також під № 1. «По новой дороге» зна-

читься Фельдшерська школа (Північна напівбашта) – № 3. Набережна р. Дніпра: Подільські ворота (Верк) – № 1. Окремо виділена київська цитадель під номером 26, а далі через двокрапку – пороховий льох № 25, 2-й пороховий льох № 30 (Давиденко 1882).

На ще одному плані Києва приватного картографічного видавництва І. Ільїна за 1895 р. інформація стосовно укріплень та ж сама, але територія Лисогірського форту відсутня.

Наступна карта надрукована 1915 р. за даними 1896 р. Київської та Чернігівської губернії (XXX-30-Б), Військово-топографічного відділу Петербургу на якій є всі укріплення Нової фортеці, що існували в той час, окрім Лисогірського форту. Скоріш всього він показаний на іншому листі карти який відсутній.

На схематичному плані з правилами утримання еспланади затвердженому комендантом фортеці у 26.06.1896 р. показані кам'яні оборонні споруди, земляні укріплення відсутні. Це можна пояснити тим, що із земляних верків фортеці ще не було зняте озброєння.

В 1897 р. фортецю перейменували в фортецю-склад, кошти на її утримання вже не виділяли, бо вона втратила будь-яке військове призначення. Землі фортеці які належали військовому відомству здавали в оренду, але зводити капітальні споруди на цих територіях урядом не дозволялось. Розв'язав це питання Павло Скоропадський який з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. був Гетьманом Української Держави. Він наказав Лізогубу, що був головою Ради міністрів, розібрати питання про ліквідацію Київської фортеці. Це було зроблено для того, щоб можна було скласти новий план міста для забудови. Рада міністрів швидко пішла на назустріч, і першочергові роботи були доручені інженеру Чубинському. Справа ця за час Гетьманства посувалася дуже швидко (Скоропадський 1925).

Також за часів гетьманства П. Скоропадського була створена Українська академія наук на чолі з всесвітньовідомим академіком В. Вернадським. Окремо було організовано відділ картографічних досліджень та землемірних робіт (Вечерський 2012, с. 62).

В липні 1918 р., під час правління Гетьманату, була складена карта Києва за дослідженнями та аерофотозйомкою 16 відділу армійської групи генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна, головнокомандувача німецькими військами в Україні 1918 р. (Буравченков 2004). На цій карті в масштабі 1:20 000 чудова деталізація всіх вулиць, а особливо укріплень фортеці. Це і зрозуміло, оскільки для нової влади необхідна була повна інформація про підконтрольне місто.

Та на далі в Києві була ще не одна зміна влади та врешті решт на 70 років Україна стала соціалістичною, тому розглянемо за яких умов випускались плани міст України.

Після встановлення радянської влади з 1920 по 1930 роки проходила політика українізації в ході якої відбувалось становлення новітньої української географічної науки. Був відкритий Український науково-дослідний інститут географії та картографії у м. Харкові в 1927 р. очолюваний С. Рудницьким. Цінність тогочасних картографічних джерел території України – у їх змістовному наповненні та у свідченні функціонування вітчизняних наукових установ в умовах жорсткого ідеологічного тиску та політичної цензури. Карти виготовлялись за вказівками Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УРСР (Осталецька 2018, с. 122-125).

Державний нагляд за відомчими геодезичними, топографічними, аерофотозйомками та картографічними роботами в системі Головного управління державної картографії СРСР здійснювали організовані територіальні інспекції Державного геодезичного нагляду. Вони видавали дозволи на провадження геодезичних та картографічних робіт, топографічних зйомок та контролюють їх виконання. В рамках територіальних інспекцій Державного геодезичного нагляду була організована постійна служба з ведення чергової довідкової карти масштабу 1:100 000 для систематичного обліку змін, що відбуваються в адміністративно-територіальному розподілі. Регулярними джерелами інформації були як офіційні джерела, наприклад довідники, так і дані, отримані від організацій, – карти, схеми, плани й т. д. Всі дані, що наносяться на чергову карту пересилаються в Центральний картографо-геодезичний фонд, де їх фіксують на зведеній карті (Халугина 1988, с. 37).

Перший план Києва випущений за радянської влади який вдалось знайти випущений в 1923 р. Київським ГУБКОММУН відділом. На цьому плані схематично показані всі вулиці та укріплення.

Після того, як в 1934 р. столицю Радянської України перенесли з Харкова до Києва, було прийнято рішення перетворити Київ на зразкове соціалістичне місто. Ухвалено рішення про будівництво в історичній частині міста Урядового центру, у зв'язку з чим було знесено багато унікальних історико-культурних пам'яток (Вечерський 2021, с. 20). Але разом з тим, оборонні споруди Печер-

ська, як пам'ятник царизму, залишили поза увагою використовуючи під суто господарські чи виробничі потреби.

4 квітня 1937 р. в ЦВК УРСР була затверджена постанова, за якою у Києві утворилось вісім районів та всі вони мали нові радянські назви: Ленінський, Сталінський, Молотовський, Кагановичський, Кіровський, Жовтневий, Петрівський і Дарницький. Територія Печерська стала належати до Кіровського району. На карті адміністративно-територіального поділу Києва 1937-1938 рр. фортеця не показана, лише назви вулиць та номери будинків.

Наступна карта яка заслуговує на увагу – Німецький план Києва 1:25 К. Німецький план Києва. Mil. Geo. Plan von Kiew. Масштаб 1:25 000. Зроблено на основі плану Києва в масштабі 1:20 000 з уточненнями на основі плану 1935 р., опублікованого в книзі Guide a Travers l Union Sovietique, виданим A. Rado. Спеціальне видання IV.1941 р. Й на ній позначені всі радянські військові частини, штаб Київського військового округу, склади боєприпасів, військові та цивільні аеродроми, мости, електростанції, заводи та ін. Також показані всі укріплення фортеці. Цікаво, що військові казарми розташовувались в 3-х бастіонах цитаделі та біля одного з люнетів, що біля Госпітального укріплення, Миколаївських воріт та казарми Жандармського полку.

Попереду було захоплення Києва німецькими військами 19 вересня 1941 р., а його повернення радянській владі відбулось 6 листопада 1943 р. Відбудовувати місто розпочали в 1944 р. Реконструкцією Хрещатика керував головний архітектор Києва Анатолій Добровольський, яка завершилась у 1955 р. За роки війни кам'яні споруди Печерської фортеці практично не постраждали – була пошкоджена будівля Арсеналу, що навпроти Лаври, на території самої Лаври був підірваний Успенський собор. Постраждали дахи деяких споруд фортеці. Це видно на німецькій аерофотозйомці 1: 16К 1943 р. Колаж складений головним чином на основі знімків, які перебувають в архівах США (U.S. National Archives and the U.S. Library of Congress). Приблизний масштаб оригіналів фотографій 1:16 000-1:7 000. Після ремонту їх продовжили активно використовувати для розміщення військових частин, а також використовувати в господарських та виробничих цілях.

Наступна серія карт яка буде розглянута – туристичні. Туристичні карти призначені для туристів і відповідають запитам туризму. На географічній основі показані різноманітні об'єкти, що можуть зацікавити увагу туриста – турбази, кемпінги, архітектурні та історичні пам'ятки, цікаві об'єкти природи й т.п. (Халугина 1988, с. 37).

В 1959 р. був випущений план міста англійською мовою, А. Жуковського, на якому є лише абриси укріплень фортеці. Тобто, в цей час об'єкти Київської фортеці ще не були пам'ятками архітектури. Тільки 24 серпня 1963 р. вийшла постанова Ради Міністрів Української РСР про затвердження списку пам'яток містобудування та архітектури УРСР. До цього списку увійшли укріплення І. Мазепи – мури та башти (Малярна, Онуфріївська, Годинникова, Південна) XVIII ст., пороховий льох 1751 р., Арсенал 1784 р., Васильківська та Московська брами фортеці XVIII ст. При цьому зазначено, що лише мури XVIII ст. не можна використовувати для практичних цілей. Всі інші споруди фортеці, що потрапили до списку пам'яток, можна було використовувати для культурних або господарських цілей і передавати в орендне використання установам та організаціям (Рада міністрів УРСР, постанова від 24 серпня 1963 р. № 970).

Наступна постанова про доповнення списку пам'яток містобудування та архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави від 6 вересня 1979 р. До списку були включені земляні укріплення цитаделі з бастіонами XVIII ст., тунель у валах фортеці XVIII ст., оборонна стіна навколо Дальніх і Ближніх печер 1841-1848 рр., вали й рови Васильківського укріплення 1832-1839 рр., Башта № 1 (редюїт) 1831-1837 рр., Башта № 2 1833-1844 рр., Башта № 3 1838-1839 рр., Госпітального укріплення вали і рови 1842-1849 рр., Північна напівбашта 1839-1842 рр., Північні ворота з капоніром 1843-1844 рр., Військовий госпіталь з лазнею 1836-1844 рр., Косий капонір 1844-1846 рр., Капонір І-го полігону 1843-1844 рр., Капонір ІІ-го полігону 1843-1844 рр., Капонір ІІІ-го полігону 1844 рр., Виробничі майстерні 1850-1851 рр., Башта № 6 1846-1851 рр., Казарма жандармського полку 1844-1847 рр., Казарма військових кантоністів 1835-1839 рр., Башта № 4 і стіни 1838-1839 рр., Верхня напівкругла підпірна стіна 1853-1855 рр., Нижня напівкругла підпірна стіна 1856 р., Башта № 5 1833-1846 рр., Миколаївська брама 1846-1850 рр. З них для практичних цілей не можна використовувати лише земляні укріплення та Верхню й Нижню напівкруглі підпірні стіни.

Але весь цей час укріплення Київської фортеці не входили до списку туристичних маршрутів та не позначались на мапах. Лише в 1971 р., після відновлення історико-революційної пам'ятки

«Косий капонір», він єдиний з усіх колишніх оборонних споруд фортеці з'являється на туристичній схемі 1972 р.

Карта центру Києва видання ЦРУ. Street Map of Central Kiev. CIA, 1978. Масштаб 1: 15,000. Умовна координатна сітка. У додатку – перелік вулиць центральної частини Києва. Без жодних згадок про фортецю та музей «Косий капонір».

На схемі міського транспорту Києва 1985 р., яка складена й підготовлена до друку науково-редакційним підприємством зі складання карт ГУДК СРСР в 1985 р. (редактор Г. П. Руденко), показаний лише музей «Косий капонір».

На туристичній схемі «Київ», виданій у 1989 р. ГУДК СРСР, позначені контури цитаделі, Васильківського і Госпітального укріплень й позначені умовними знаками з номерами окремо розташовані оборонні споруди. З 137 по 164 номери включно.

Підсумовуючи результати дослідження можна зробити висновок, що через відсутність Київської фортеці як на схемах міського транспорту, так і більшості туристичних планів міста протягом майже всього XX століття вона є невідомою навіть місцевим жителям. Наступною причиною звичайно також є і те, що її укріплення та оборонні споруди розосереджені на великій відстані один від одного між якими щільна громадська забудова, і тому вона просто непомітна.

ЛІТЕРАТУРА

Буравченков, А. О. 2004. Гетьманський переворот 1918 [online]. *Енциклопедія історії України:* Т. 2: Г-Д. Київ: В-во «Наукова думка», 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Getmansky_ perevorot_1918 [Дата звернення: 14.08.2021]

Історико-містобудівні дослідження Києва 2012. / за ред. В. Вечерського; М-во культури України, НДІ пам'яткоохорон. дослідж. Київ: Фенікс.

Осталецька, О. І. 2018. Маловідомі імена Української картографічної науки: твори картографа Т.А. Скрипника у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. В: Молочко, А. М. та ін. (ред.). *Часопис картографії: Збірник наукових праць.* Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 19, с. 122-130.

Рада Міністрів Української РСР. 1963. *Постанова від 24 серпня 1963 р. № 970.* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text [Дата звернення: 16.08.2021].

Рада Міністрів Української РСР. 1979. *Постанова від 6 вересня 1979 р. № 442* [online]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text [Дата звернення: 16.08.2021].

Сосса, Р. І., Руденко, С. І., Калацюк, Ю. Я. 2014. *Карти і долі. Історія «Картографії»*. Київ: Картографія.

Справочник по картографи. 1988. Головний Ред. Е. Халугина. Москва «Недра». с. 37 с. 335-336

Тарановский, Н. 1882. І-е прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности» улицы, домовладельцы и номера их домов во всех восьми частях города Киева с его предместьями: (по сведениям, собранным Киевскою Городскою Полициею). Киев: Тип. И. и А. Давиденко.

Широцкий, К. В. 1917. *«Кіевъ». Путеводитель по Киеву с планом г. Киева и 58 илюстрациями.* Киев: Издание В. С. Кульженко.

Olena Datsiuk,
Head of Scientific and Research
Department "History of Fortification"
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

KYIV FORTRESS ON MAPS AND PLANS OF THE END OF THE 19th– 20th CENTURIES

The article is devoted to the designation of defenses of Kyiv fortress on topographic maps and tourist maps, plans, schemes of Kiev from 1897 to 1991. And explained the reasons for its absence on certain maps of the Soviet and tsarist periods.

In 1897 the Kyiv fortress lost defensive position, but its structures were not applied to the map. And even after the fortifications were given the status of monuments of urban planning and architecture, they were also not marked on all maps.

For writing was used scientific material about the development of Kyiv by XIX-XX centuries.

In 1886 the fortress received the status of the 3rd class and the plan of Kyiv by 1886 of I. Ilyin's private cartographic publishing house shows all 8 sections of the city, the Pechersk part shows the building of the Military Hospital and the North Half-Tower in which the Paramedic School was located. The remains of the Zvirynets fortification are absent, only a powder cellar is marked on its territory. From the Vasylkiv Fortification shown only Towers № 2 and № 3. In the area of Lysogirsky Fort marked only hamlet Lysa Hora.

In 1897 the fortress was renamed on the fortress-warehouse, because it lost military purpose.

After the establishment of Soviet authorities in 1920 state supervision over departmental geodetic, topographic, aerial photography and cartographic works in the system of the Main Department of State Cartography was carried out by organized territorial inspections of the State Geodetic Supervision. They issued permits for geodetic and cartographic works, topographic surveys and supervised their implementation.

During the Second World War, the stone buildings of the Pechersk Fortress were almost not damaged. It can be seen in the German aerial photograph 1:16K 1943.

After the renovation of the building, the fortresses were actively used for accommodation of military units, as well as for industrial purposes.

In 1979 the fortifications of the fortress became architectural monuments. But notwithstanding on it, only a few Soviet tourist plans depict the fortification of the Kyiv fortress. And due to the absence of the Kyiv Fortress on the city transport schemes and most of the city's tourist plans for almost the entire 20th century, it is unknown even to the locals.

Keywords: *Kyiv fortress, map, cartography, plan, guide map.*